

Paweł Woliński

Zrzeszenia katolickie w powiecie radomszczańskim po powstaniu styczniowym¹

Stowarzyszanie się osób dla realizacji swoich interesów czy osiągnięcia określonych celów sięga okresu starożytności. Chrześcijaństwo czerpało wzorce z kultury pogańskiej, tworząc własne zrzeszenia najpierw o charakterze liturgiczno-ascetycznym, charytatywnym, pogrzebowym, obejmując z czasem różne dziedziny życia człowieka po sferę religijno-ekonomiczną włącznie. Wśród tego rodzaju chrześcijańskich grup wyłoniły się cechy gromadzące ludzi określonego zawodu i bractwa dewocyjne². Przedmiotem niniejszego opracowania będą te drugie.

Etymologia słowa *bractwo* ma swoje łacińskie odpowiedniki: *confratria*, *fratria*, wskazujące na silną więź społeczną, opartą na solidarności grupy realizującej cel religijny zgodnie z przepisami prawa. Ich powołanie do istnienia następowało na mocy dekretu kompetentnej władzy kościelnej i pod jej zwierzchnością. Miały one określony zarząd oraz statuty regulujące ich strukturę, charakter i cele oraz sposób realizacji swoich zadań³. Największy rozwój bractw i stowarzyszeń w Kościele powszechnym na Zachodzie przypadł na wiek XIII i XIV, a w Rzeczypospolitej trzysta lat później. Od XVIII stulecia stowarzyszenia te przeżywają stagnację spowodowaną szeroko rozumianymi przemianami społeczno-gospodarczymi, politycznymi, ideologią oświecenia i rewolucją francuską. W Polsce czynnikiem dodatkowo hamującym rozwój bractw stały się zabory⁴. Niemniej jednak także w tym okresie Kościół w Królestwie Polskim troszczył się o utrzymanie tych struktur.

Zachowane akta brackie, parafialne, dziekańskie i konsyrytorskie proveniencji kościelnej są bardzo cennym źródłem historycznym ukazującym obecność bractw na terenie Królestwa Polskiego w XIX w. Pozwalają one także na zastosowanie metody porównawczej dla studium nad zrzeszeniami w małych społecznościach lokalnych – parafiach w czasach zaborów i nasilającego się reżimu po powstaniu styczniowym.

¹ Miasto Radomsko było do końca 1867 r. stolicą dekanatu nazywanego radomskim, zamiast radomszczańskim, co byłoby właściwsze. W wyniku zmian administracyjnych na terenie Królestwa Polskiego funkcjonowała nazwa dekanat (powiat) noworadomski, nie noworadomszczański. W prezentowanym artykule zaproponowane zmiany zostały zasygnalizowane poprzez zastosowanie nawiasu kwadratowego odpowiednio dla nazwy dekanat radomski – radom[szczań]ski oraz noworadomski – noworadom[szczań]ski.

² S. Litak, *Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XII-XVIII wiek. Rozwój i problematyka*, „Przegląd Historyczny” 88 (1997), z. 3-4, s. 501.

³ K. Kuźmiak, *Bractwa kościelne*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1976, kol. 1013.

⁴ Dekretem cesarza Józefa II w zaborze austriackim skasowane zostały w 1783 r. wszystkie bractwa kultowe na rzecz jednego – Bractwa Czynnej Miłości Bliźniego.

Ośrodkiem skupiających na swoim terenie przy różnych kościołach tego rodzaju instytucje społeczne był istniejący na obszarze Guberni Warszawskiej powiat noworadom[szczań]ski, którego granice pokrywały się z dekanatem o tej samej nazwie. Akta dotyczące działających na tym terenie bractw pozwalają na refleksję historyczną ukazującą dyferencje i specyfiki tych zrzeszeń oraz problemy z jakimi borykał się Kościół, aby zapobiec ich likwidacji w ramach popowstaniowych represji ze strony rosyjskiego zarborcy.

1. Terytorium powiatu i dekanatu noworadom[szczań]skiego

W 1867 r., w granicach diecezji kujawsko-kaliskiej, zwanej później włocławską, na obszarze Królestwa Polskiego doszło do reorganizacji sieci dekanalnej. Granice dekanatu na mocy ukazu carskiego miały się pokrywać z terenem powiatu⁵. W skład utworzonego w dniu 1 stycznia 1868 r. dekanatu noworadom[szczań]skiego weszło 30 parafii przynależących wcześniej do dekanatów: radomskiego, brzeźnickiego, częstochowskiego oraz piotrkowskiego. Z dekanatu radomskiego włączono do nowej jednostki administracyjnej 16 parafii (Borzykowa, Chełmo, Cieletniki, Dąbrowa, Dmenin, Gidle, Kobiełe Wielkie, Kodrąb, Koniecpol, Maluszyn, Niedośpielin, Pławno, Radomsko, Rzejowice, Wielgomłyny, Żytno), a z dekanatu Brzeźnickiego 10 (Brzeźnica, Dobryszycy, Dworszowice, Jedlno, Lgota, Makowiska, Pajęczno, Rząśnia, Sulmierzyce, Wiewiec). Natomiast z dekanatu częstochowskiego przybyły 3 parafie (Borowno, Kłomnice, Kruszyna) oraz jedna z dekanatu piotrkowskiego (Bąkowa Góra)⁶.

Obszar dekanatu noworadom[szczań]skiego nie uległ zasadniczej zmianie prawie przez pół wieku. Dopiero dekretem z dnia 1 stycznia 1917 r. bp włocławski Stanisław Zdzitowiecki dokonał podziału tej jednostki administracyjnej Kościoła, wydzielając z jego południowo-wschodniej części dekanat gidelski, a w zachodniej reaktywował dekanat brzeźnicki⁷. Do dekanatu noworadom[szczań]skiego należały kościoły parafialne, zakonne i filialne.

Duchownym odpowiedzialnym za sprawy religijne w powiecie, przed władzami państwowymi i kościelnymi, był dziekan będący równocześnie proboszczem w mieście powiatowym Radomsku. Do jego obowiązków należało przyjmowanie zarządzeń w odniesieniu do powierzonego jego władzy terytorium i ich egzekucja od podległych mu rządców kościołów. Między innymi w ramach wizyty rocznej był zobowiązany do określenia stanu religijnego i moralnego ludności zamieszkującej dekanat. Miał także wykonywać doraźne zalecenia władzy diecezjalnej⁸. W ramach tych czynności dziekan został zobowiązany do tworzenia zestawów bractw istniejących przy kościołach jego dekanatu.

⁵ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 7, Lublin 2001, s. 358.

⁶ *Elenchus cleri saecularis ac regularis dioecesis vladislaviensis seu calisiensis pro anno Domini 1863*, [b.r.m.w.], s. 29, 31–32, 32–33, 36–37.

⁷ J. Związek, *Dekanat radomszczański, Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji częstochowskiej 1978*, Częstochowa 1978, s. 406.

⁸ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków 1980, s. 570–571.

2. Motywy tworzenia się dokumentacji bractw

Troska o stan religijny ludności była jednym z wiodących problemów władzy diecezjalnej także w XIX w. Stąd konsystorze domagały się od rządców kościołów sprawozdań przekazujących takie informacje. Tworzono z nich odpowiednie zestawy służące własnej działalności kancelaryjnej, a w okresie niewoli narodowej wynikające z zarządzeń zaborców.

Należy nadmienić, że owe raporty nie zawsze przekazywały autentyczne dane oparte na zgromadzonej w archiwum kościelnym dokumentacji, ograniczając się do przybliżonych i nie sprawdzonych danych. Poza tym niektóre zrzeszenia religijne, na skutek pauperyzacji miejscowej ludności oraz braku odpowiedniej aktywności ze strony duchowieństwa, faktycznie już nie funkcjonowały⁹.

Czynnikiem wzmagającym stagnację tego rodzaju struktur był carski despotyzm. Represje zaborcy po powstaniu styczniowym objęły wszelkie formy działalności zorganizowanej i nie mogły nie odnieść się do religijnych zrzeszeń. Władza diecezjalna wobec ostrzeżeń Gubernatora Guberni Warszawskiej co do kasaty tej formy działalności Kościoła podjęła starania o ich utrzymanie¹⁰. Informacje dotyczące funkcjonowania bractw i stowarzyszeń religijnych przesłał księżom dziekanom 24 listopada 1884 r. i 30 stycznia 1885 r. biskup diecezji kujawsko-kaliskiej¹¹. Natomiast 23 marca 1889 r. zobowiązano dziekana, aby rządcy kościołów sporządzili wykaz istniejących pod ich opieką bractw dołączając podstawę prawną ich powołania i funkcjonowania. Wykazy ułożone w języku polskim i rosyjskim miały być uwierzytelnione podpisem i pieczęcią¹².

Miały też mieć określoną formę i przedstawiać konkretne i potwierdzone właściwą dokumentacją informacje. Rządcy mieli:

1. podać nazwę parafii, filii lub klasztoru, przy którym istniało zrzeszenie religijne,
2. określić rodzaj i nazwę bractwa lub stowarzyszenia,
3. załączyć kopię dokumentu erekcji,
4. wskazać podstawę prawną jego działania¹³.

Wydaje się, że bardzo ważnym elementem było określenie celu działalności religijnego zrzeszenia umotywowane odpowiednimi przepisami prawa kościelnego wobec władz carskich. Regens Kancelarii Biskupiej ks. Lorentowicz pisał nawet do dziekana dekanatu Radomskiego ks. Gajewskiego, że „ponieważ księgi brackie z niektórych kościołów znajdują się w Kancelarii Konsystorza Generalnego, przeto załączam jeden egzemplarz drukowany ustaw brackich, w celu, aby J.W. Ks. Dziekan zechciał takowy w razie potrzeby, zakomunikować komu należy”¹⁴.

⁹ AACz- Wykaz bractw przy kościołach w Oficjalacie [Foralnym] Piotrkowskim zostających w roku 1833 ułożony, brak sygn., s. 1–34.

¹⁰ AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczańskim] 1888, Pismo kanclerza Kancelarii Biskupiej księdza Lorentowicza, brak daty, sygn. KD 274, s. 9.

¹¹ AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczańskim] 1888, Pismo biskupa diecezji kujawsko kaliskiej z dnia 28 grudnia 1888 r., sygn. KD 274, s. 5.

¹² AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczańskim] 1888, Pismo biskupa diecezji kujawsko kaliskiej, sygn. KD 274, s. 7.

¹³ AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczańskim] 1888, Wykaz bractw i stowarzyszeń religijnych istniejących przy kościołach w dekanacie noworadom[szczańskim] podany w roku 1889, sygn. KD 274, s. 13-14, 73-77.

W ten sposób władza diecezjalna suponowała podległemu duchowieństwu, jak uczynić zadość wymogom rosyjskiego zaborcy i umieścić w wykazie zatwierdzoną przez Kościół podstawę prawną, dołączając ją do innych akt brackich. Tym samym przypomniano więc duchowieństwu konieczność gromadzenia wszelkiego rodzaju akt i dokumentów. Odzwierciedlały one zasady i formy działalności tych korporacji przy kościołach w okresie niewoli narodowej. Były też przejawem życia religijnego polskiej społeczności schyłku XIX w. Stanowiły wreszcie podstawę dla zabezpieczenia egzystencji tych struktur kościelnych w Guberni Warszawskiej.

3. Bractwa na terenie powiatu noworadom[szczań]skiego

Na terenie dekanatu (powiatu) noworadom[szczań]skiego istniało 12 różnych bractw i 6 stowarzyszeń cechowych. Należy jednak zaznaczyć, że te ostatnie działały tylko przy kościele w Radomsku. Natomiast bractwa religijne działały w 29 kościołach parafialnych oraz w kościołach klasztornych, a nawet przy kościołach filialnych. O mobilności czynników katolickich w danej miejscowości może więc świadczyć liczba istniejących bractw. Tam, gdzie wierni i duszpasterze odznaczyli się większą aktywnością miejscowa społeczność miała możliwość wyboru przy wstępowaniu do tych instytucji. Naturalną jednak prawidłowością było, że bardziej ludne ośrodki miały ich więcej. Stąd na czoło wysuwa się centrum powiatu – Radomsko. Swoje tradycje mają też starsze parafie: Brzeźnica, Chełmo i Maluszyn. Niewątpliwie działalność dwóch zakonów na terenie powiatu: Dominikanów i Franciszkanów wpłynęła mobilizująco na organizowanie się bractw przy tych klasztorach¹⁵.

¹⁴ AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczań]skim 1888, Pismo kanclerza Kancelarii Biskupiej księdza Lorentowicza, brak daty, sygn. KD 274, s. 9.

¹⁵ J. Związek, *Dzieje diecezji częstochowskiej w okresie II Rzeczypospolitej*, Częstochowa 1990, s. 292.

**WYKAZ BRACTW I STOWARZYSZEŃ ISTNIEJĄCYCH
W DEKANACIE I POWIECIE NOWORADOM|SZCZAŃSKIM**

Lp.	Miejsce położenia i status kościoła	Liczba bractw	Nazwa bractwa	Data powstania	Podstawa prawna funkcjonowania
1.	Bąkowa Góra kościół parafialny	1	Bractwo Trójcy Przenajświętszej	Niewiadomo kiedy zaprowadzone	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
2.	Borowno kościół parafialny	1	Bractwo Szkaplerza św.	23 październik 1712 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
3.	Borzykowa kościół parafialny	1	Bractwo Różańca św.	22 sierpnia 1725 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
4.	Brzeźnica kościół parafialny	2	Bractwo Różańca św. Bractwo św. Anny	1628 r. 1691 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
5.	Chelmo kościół parafialny	2	Bractwo Różańca św. Bractwo św. Anny	Nie wiadomo kiedy zaprowadzone 30 maja 1616 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
6.	Cielętniki kościół parafialny	0	brak		
7.	Dąbrowa kościół parafialny	1	Bractwo Miłosierdzia Bożego	Nie wiadomo kiedy zaprowadzone	Brak kopii ustaw. Praktykuje się według zwyczaju i z wzajemnej troski
8.	Dmenin kościół parafialny	1	Bractwo Trójcy Przenajświętszej	1748 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
9.	Dobryczyce kościół parafialny	1	Bractwo Różańca św.	Nie wiadomo kiedy zaprowadzone	Kopia ustaw splonęła. Praktykuje się według zwyczaju i z wzajemnej troski
10.	Dworszowice kościół parafialny	1	Bractwo Różańca św.	Nie wiadomo kiedy zaprowadzone	Brak kopii ustaw. Praktykuje się według zwyczaju.
11.	Gidle- kościół parafialny	1	Bractwo Trójcy Przenajświętszej i Bractwo Miłosierdzia Bożego	1 lipca 1786 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
12.	Gidle – kościół klasztorny księży Dominikanów	1	Bractwo Różańca św.	Od 1615 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła

WYKAZ BRACTW I STOWARZYSZEŃ ISTNIEJĄCYCH (c.d.)

13.	Jedno kościół parafialny	1	Bractwo św. Józefa	Nie wiadomo kiedy zaprowadzone	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
14.	Kłomnice kościół parafialny	1	Bractwo Trójcy Przenajświętszej	1791 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
15.	Kobiele Wielkie kościół parafialny	1	Bractwo św. Anny	1591 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
16.	Kodrąb kościół parafialny	1	Bractwo Różańca św.	5 listopada 1651 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
17.	Konieczpol kościół parafialny	1	Bractwo Różańca św.	1618 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
18.	Kruszyna kościół parafialny	1	Bractwo Różańca św. 2. Bractwo św. Józefa	3 października 1737 r. 27 marca 1667 r.	Kopie ustaw z jednej księgi brackiej tutejszego kościoła.
19.	Lgota kościół parafialny	1	Bractwo Różańca św.	Nie wiadomo kiedy zaprowadzone	Brak kopii ustaw. Praktykuje się według zwyczaju.
20.	Makowiska kościół parafialny	1	Bractwo św. Józefa	24 lipca 1741 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
21.	Maluszyn kościół parafialny	2	Bractwo Pocieszenia Matki Bożej. Bractwo św. Barbary	9 lutego 1756 r.	Brak kopii ustaw. Praktykuje się według zwyczaju.
22.	Niedośpielin kościół parafialny	1	Bractwo zwane Dobrowolne	Nie wiadomo kiedy zaprowadzone	Brak kopii ustaw. Praktykuje się według zwyczaju.
23.	Pajęczno kościół parafialny	1	Bractwo Różańca św.	1707 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
24.	Pławno kościół parafialny	1	Bractwo Pocieszenia Matki Bożej	Nie wiadomo kiedy zaprowadzone	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
25.	Radomsko kościół parafialny	7	Bractwo Szkaplerza św. Cechy: - Szewski - Krawiecki - Stolarski - Rzeźnicki - Kowalski - Rolniczy	1. 27 lutego 1697 r. 2. Nie wiadomo kiedy zaprowadzone	1. Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła. 2. Ustawy zwykłe cechów rzemieślniczych.

WYKAZ BRACTW I STOWARZYSZEŃ ISTNIEJĄCYCH (c.d.)

26.	Radomsko kościół Franciszkański	2	Bractwo Różańca św. Bractwo Męki Pańskiej	1. 29 lutego 1628 r. 2. 3 marca 1616 r.	Kopie ustaw z ksiąg brackich tutejszego kościoła
27.	Rząśnia kościół parafialny	1	Bractwo Różańca św.	2 lutego 1699 r.	Brak kopii ustaw. Praktykuje się według zwyczaju.
28.	Rzejowice kościół parafialny	1	Bractwo św. Aniołów Stróżów	16 maja 1741 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
29.	Soborzycze kościół filialny	1	Bractwo św. Józefa	1 lipca 1771 r.	Brak kopii ustaw
30.	Sulmierzyce kościół parafialny	1	Bractwo Różańca św.	Nie wiadomo kiedy zaprowadzone	Brak kopii ustaw. Praktykuje się według zwyczaju.
31.	Stróża kościół filialny	1	Bractwo św. Józefa	1782 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
32.	Wielgomłyn kościół parafialny	1	Bractwo Różańca św.	1794 r.	Brak kopii ustaw. Praktykuje się według zwyczaju.
33.	Wiewiec kościół parafialny	1	Bractwo Szkaplerza św.	1692 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła
34.	Żytno kościół parafialny	1	Bractwo Szkaplerza św.	1738 r.	Kopia ustawy z księgi brackiej tutejszego kościoła

Źródło: AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczań]skim, Wykaz Bractw i stowarzyszeń religijnych istniejących przy kościołach w dekanacie noworadom[szczań]skim podany w roku 1889, sygn. KD 274, s. 13–14, 73–77.

4. Podstawa prawna działalności bractw

W okresie niewoli narodowej, po powstaniu styczniowym nasilające się represje wobec Kościoła i wszelkich zrzeszeń przejawiały się w konieczności udokumentowania erekcji i działalności bractw oraz stowarzyszeń. Rządcy kościołów mieli trudności, aby sprostać tym wymogom. Nie zawsze prowadzono systematycznie księgi tych instytucji¹⁶. O istnieniu zrzeszeń religijnych przy swoich kościołach powiadamiali władzę kościelną

¹⁶ AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczań]skim 1888, Pismo biskupa diecezji kujawsko-kaliskiej do dziekana dekanatu noworadom[szczań]skiego ks. Gajewskiego z dnia 24 listopada 1888 r., sygn. KD 274, s. 3

duchowni najczęściej przy opisie swoich kościołów składając odpowiednie raporty. Także wizytacje biskupie i dziekańskie podejmowały tę problematykę. Zawarte informacje były jednak oparte przede wszystkim na relacji rządców parafii. Tymczasem władze Guberni Warszawskiej żądały nie tylko sprawozdań duszpasterzy o formach działalności tych zrzeszeń, ale domagały się informacji co do podstawy prawnej ich powołania przez kompetentną władzę kościelną. Bardzo dużą wagę przywiązywano do sprecyzowania celu funkcjonowania każdego stowarzyszenia. Wymogi te miały charakter prewencyjny zmierzający do eliminacji na przyszłość wszelkiej działalności dywersyjnej.

Równocześnie porównywano przysyłane od dziekana sprawozdania. Wszelkie niezgodności mogły być podstawą do nieuznania działalności bractwa przy kościele. Stąd polecenia władzy diecezjalnej przekazywane dziekanowi na powiat i dekanat wymagały rzetelnej i sprawdzonej informacji. W niektórych archiwach kościelnych nie było jednak żadnych dokumentów poświadczających powołanie i funkcjonowanie bractw w okresie wolnej Rzeczypospolitej.

Ojcowie dominikanie z Gidel powiadomili dziekana Gajewskiego w raporcie odnośnie dokumentów erekcji i celu powołania Bractwa Różańca św. w swoim kościele, że archiwum kościelne nie posiada żadnego aktu fundacji. Zrzeszenie to istnieje od niepamiętnych czasów, a ojcowie dominikanie jako promotorowi Różańca św. byli w tutejszym klasztorze gidelskim wykonawcami bulli papieskich Piusa V *Intern desiderabilia* i Grzegorza XIII *Dundum* odnoszących się do kultu maryjnego i różańca św.¹⁷

Podobnie administrator parafii Kobieli Wielkie pisał, że przy XVIII w. opisie kościoła kobielskiego ówczesny proboszcz ks. Andrzej Zawodziński zanotował, że „jest tu *ab immemorabilis tempore* Bractwo św. Anny bez żadnej fundacji, kto je wprowadził i kiedy *non constat*”.¹⁸

W parafii Cielętniki istniała wprawdzie *Książka należących do Bractwa Najświętszej Maryi Panny Pocieszenia braci i siostr założona w roku 1871*. Była ona jednak zbyt słabym argumentem w rękach miejscowego administratora ks. Żychowicza. W księdze tej znajdowała się odręczna notatka byłego rządcy Cielętnik ks. Naruszewicza, który zaznaczył przy wpisywaniu członków „do Bractwa tak zwanego do światła, że podobno było Bractwo Najświętszej Maryi Panny Pocieszenia, ale na to nie ma nigdzie żadnych dowodów, przez kogo i kiedy było f[fundowane]”¹⁹. Jedynym dowodem ich istnienia była więc relacja miejscowego rządcy kościoła.

Wszelka dowolność w zrzeszaniu się wiernych przy kościołach na terenie Guberni Warszawskiej po powstaniu styczniowym była zwalczana. Tak więc nie mogło legalnie działać tzw. Bractwo Dobrowolne w Niedośpielinie, którego status prawny i cel wskutek wspomnianych braków był bliżej niesprecyzowany. Ówczesny rządca Niedośpielini ks. Breszczyński próbował przekonać władze, że Bractwo Dobrowolne w istocie miało cha-

¹⁷ AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczań]skim 1888, Pismo przełożonego Ojców dominikanów w Gidlach ks. Gabriela Świtalskiego do dziekana radom[szczań]skiego ks. Gajewskiego z dnia 29 stycznia 1889 r., sygn. KD 274, s. 39–41.

¹⁸ AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczań]skim 1888, Pismo rządcy kościoła do dziekana ks. Gajewskiego, z dnia 20 stycznia 1889 r., sygn. KD 274, s. 45.

¹⁹ AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczań]skim 1888, Pismo administratora parafii Cielętniki ks. Żychowicza do Jaśnie wielmożnego ks. Kanonika i Dziekana Noworadom[szczań]skiego dekanatu z dnia 2 października 1888 r. w przedmiocie Bractwa NMP Pocieszenia w Cielętnikach, sygn. KD 274, s. 47.

rakter charytatywny i było pod wezwaniem św. Rocha²⁰. Jednak brak dokumentów erekcyjnych i akt potwierdzających działalność tej instytucji w okresie przedrozbiorowym spowodował jej delegalizację.

Bractwa religijnego pod wezwaniem św. Izydora nie wymienia dziekan radom[szczań]ski w swoim spisie z 1889 r. Tymczasem w Archiwum Parafialnym w Radomsku znajduje się Księga Bractwa św. Izydora. Zawiera ona imiona i nazwiska kilku członków–założycieli tego stowarzyszenia od roku 1878. Ponadto z księgi tej można się dowiedzieć o wielkości składek członkowskich. Brak natomiast dokumentu erekcji i ustaw brackich. Ostatnie wpisy do tej księgi pochodzą jednak z 1896 r²¹. Wydaje się, że brak możliwości potwierdzających podstawy prawne i cel działalności tej korporacji przyczyniły się do nie ujawnienia tej instytucji przez miejscowego proboszcza i zarazem dziekana. Ta bardzo niewielka społeczność miała charakter przede wszystkim kultowy. Podlegając miejscowemu rządcy kościoła, nie wymagała organizowania zebrań, bądź innych form aktywności. Najważniejszym jej zadaniem było uświetnianie ważniejszych uroczystości kościelnych, a więc występowanie ze światłem podczas procesji i pogrzebów. Należy przypuszczać, że na podobnej zasadzie funkcjonowały na terenie powiatu noworadom[szczań]skiego inne tego rodzaju struktury nie uznane przez cywilne władze zaborcze.

Każde formalne zrzeszenie religijne miało zgodnie z zarządzeniem gubernatora warszawskiego mieć swoją nazwę, która określała rodzaj kultu publicznego preferowanego przez jego członków. Mogło powstać przy kościele lub kaplicy. Cieszyło się też określonymi przywilejami danymi przez Stolicę Apostolską. Członkowie podczas nabożeństw brackich i procesji mogli używać przepisanej stroju lub oznak. Jako stowarzyszeniu przysługiwało im prawo do własnych nabożeństw oraz osobnych fundacji oddzielonych od majątku parafii i kościoła.

Obowiązujące ustawy bractw rzymskokatolickich miały charakter zobowiązań i nie wymieniały *expressis verbis* praw członków. Dotyczyły następujących obszarów życia człowieka:

1. osobistej – związanej z odmawianiem przepisanych w statutach modlitw, przystępowaniem do Spowiedzi i Komunii św., postępowaniem zgodnie z dekalogiem, prowadząc życie godne chrześcijanina, pogłębianiem swojej wiary i unikaniem tego, co sprzeciwia się duchowi katolickiemu. Niektóre ustawy nakazywały także noszenie pewnych oznak religijnych, np.: medalika, szkaplerzna.
2. bracko-kultowej – opalanie ołtarza brackiego i składanie dobrowolnych ofiar na rzecz tej instytucji. Wszystkie ustawy brackie zastrzegały jednak, że dobrowolne ofiary stanowiące budżet danego bractwa nie mogą być wydatkowane bez wiedzy i pozwolenia właściwego rządcy kościoła²². Członkowie byli też zobowiązani do uświetniania pogrzebu współbrata, występując ze światłem podczas nabożeństwa i w czasie konduktu. Mieli także brać udział, występując ze światłem podczas kościelnych procesji.

²⁰ AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczań]skim 1888, Pismo konsystorza Generalnego we Włocławku do dziekana dekanatu noworadom[szczań]skiego ks. Gajewskiego z dnia 16/28 stycznia 1889 r., sygn. KD 274, s. 21.

²¹ Archiwum Parafii św. Lamberta w Radomsku, Księga Bractwa św. Izydora w Radomsku, br. sygn.

²² AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczań]skim 1888, Ustawy bractw rzymskokatolickich, sygn. KD 254, s. 37–38, 55–58.

Bractwo będące stowarzyszeniem świeckich podlegało więc ściśle pod miejscowego rządcę kościoła, który wpływał na działalność zarządu i funkcjonowanie tej społeczności oraz sposób dysponowania jej finansami²³.

Szczegółowe przepisy dla poszczególnych wspólnot wykształtowały się, z polecenia rządu carskiego, w latach 90 XIX w. i były zapisane w formie ustawy kościelnej zatwierdzonej przez biskupa diecezji kujawsko-kaliskiej w księdze brackiej.

5. Podsumowanie

W powiecie noworadom[szczań]skim przynależącym do Guberni Warszawskiej, którego granice pokrywały się z dekanatem o tej samej nazwie, istniało łącznie 37 bractw i 6 stowarzyszeń cechowych, działających zgodnie z przepisami prawa zaborcy przy 29 kościołach parafialnych, 2 kościołach zakonnych oraz 1 kościele filialnym. Jedynymi ośrodkami duszpasterskim w dekanacie, przy których nie powstało żadne zrzeszenie religijne, były kościoły: parafialny w Cielętnikach oraz filialne w Strzałkowie i Stobiecku, przynależące do parafii w Radomsku²⁴.

Najwięcej (30 bractw) zostało założonych w celu rozwoju kultu świętych. Najpopularniejszym patronem zrzeszeń ludności katolickiej była Najświętsza Maryja Panna. Na jej cześć założono 21 bractw.

Dużym uznaniem w tej okolicy cieszył się też św. Józef – patron diecezji kujawsko-kaliskiej, pod którego imieniem zorganizowano 5 bractw. Zaznaczyła się także obecność bractw pod wezwaniem św. Anny w Kobielach Wielkich, Brzeźnicy i Chełmie, na co niewątpliwie wywarł wpływ klasztor Sióstr Dominikanek, znajdujący się w pobliżu. Na tym terenie istniało też jedno Bractwo św. Barbary.

Spośród innych zrzeszeń najwięcej było bractw preferujących cześć Trójcy św. (4), następnie Bractwo Miłosierdzia Bożego²⁵ (2) oraz pojedyncze: Bractwo Aniołów Stróżów i Bractwo Męki Pańskiej.

Ponadto miejscowa ludność tworzyła określone wspólnoty społeczno-religijne przy kościołach o bliżej nie określonych celach, m.in. w Cielętnikach i Niedośpielinie.

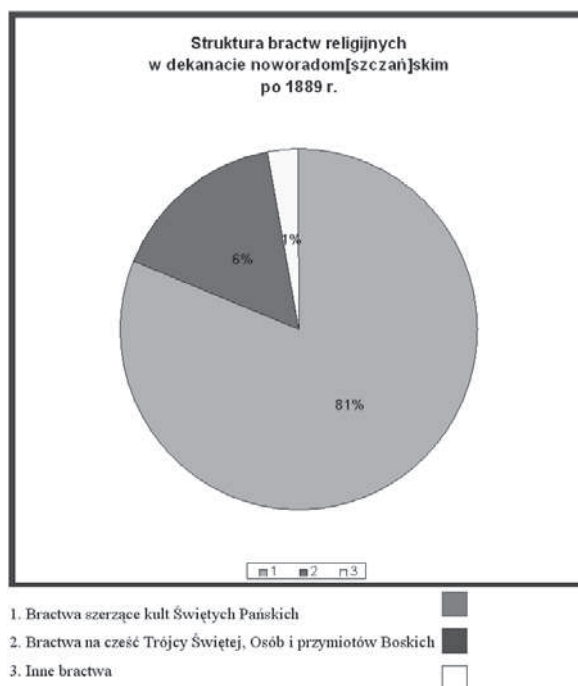
Wynika z tego, że najwięcej, trzydzieści bractw, powstało, aby szerzyć publiczny kult Świętych Pańskich (Najświętszej Maryi Panny, św. Józefa, św. Anny i św. Barbary). Stanowią one 81% wszystkich korporacji o charakterze dewocyjnym. Następnie należałoby wymienić sześć bractw na cześć Boga Trójjedynego, Miłosierdzia Bożego i Męki Pańskiej – co stanowi 16% oraz pojedynczy ośrodek krzewiący kult Aniołów Stróżów – 3%. Pro-

²³ AACz- Okólniki dziekańskie 1880–1893, Kursorja dziekana dekanatu noworadom[szczań]skiego z 1885 r., sygn. KD 252, s. 224.

²⁴ AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczań]skim 1888, Kopia wykazu bractw w dekanacie [nowo]radom[szczań]skim uwierzytelniona przez sekretarza konsystorza ks. K. Max, brak daty, sygn. KD 274, s. 29.

²⁵ W kościele parafialnym w Gidlach doszło do fuzji, w wyniku której powstało w 1786 r. jedno Bractwo św. Trójcy i Miłosierdzia Bożego. Wcześniej zapewne działały oba zrzeszenia. Najprawdopodobniej powodem połączenia się tych organizacji była mała liczba członków tworzących te organizacje – AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczań]skim 1888, Wykaz Bractw i stowarzyszeń religijnych istniejących przy kościołach w dekanacie noworadom[szczań]skim podany w roku 1889, sygn. KD 274, s. 14.

centowy udział poszczególnych rodzajów zrzeszeń katolickich legalnie działających w powiecie noworadom[szczań]skim przedstawia poniższy diagram.

Dane te są ważnym czynnikiem odzwierciedlającym poziom życia religijnego ludności tego terenu skupionej w katolickich stowarzyszeniach o charakterze dewocyjnym. Pokazują, że bardzo licznie tworzyły się zrzeszenia gromadzące członków w celu szerzenia kultu Świętych Pańskich. Natomiast bractwa skupiające ludność oddającą cześć Osobom Boskim nie były zbyt prężne. Było to spowodowane najprawdopodobniej brakiem ufności wierzących względem kościelnych dogmatów. Taka postawa była bowiem charakterystyczna dla okresu baroku i przetrwała w tych organizacjach przez kolejne stulecie²⁶. Zestawienie bractw religijnych jest więc cennym źródłem potwierdzającym przywiązanie polskiej ludności do tradycji katolickiej.

Robienie wykazów bractw religijnych przez dziekana oraz wymagania władzy diecezjalnej, co do konieczności dokumentowania działalności tych korporacji przyczyniło się do gromadzenia odpowiednich akt. W kościołach, przy których działały zrzeszenia religijne o charakterze dewocyjnym, rządcą był zobowiązany założyć oddzielną księgę bracką. Należało w niej zapisywać imiona i nazwiska braci i sióstr, dobrowolne ofiary, a nawet sposób ich wydatkowania. Na początku każdej księgi należało umieścić kopię ustawy brac-

²⁶ S. Litak, *Kościół w Polsce w okresie Oświecenia do 1795 roku*, [w:] *Historia Kościoła 1715-1848*, t. 4, Warszawa 1987, s. 453.

kiej wpisanej na półarkuszu. Ponadto rządcą kościoła został zobowiązany do przechowywania i zabezpieczenia właściwego dokumentu erekcyjnego²⁷.

Ramy tego opracowania, oparte na źródłach archiwalnych, nie pozwalają na przedstawianie liczby ludności powiatu noworadom[szczuński]skiego zrzeszonej w bractwach religijnych. Należy jednak przypuszczać, że w skali powiatu nie były to tylko drobne zrzeszenia ludności miejskiej i wiejskiej istniejące przy kościołach. Jako organizacje katolickie były też ośrodkami polskości i jej tradycji. Stąd budziły uzasadnione obawy zaborcy i zagrożone były kasatą. Niniejszy artykuł miał za cel zarysowanie tego problemu. Dalsze studium porównawcze oparte na liczbie członków zapisanych w księgach brackich może być ciekawym przedmiotem szerszych badań o charakterze np.: demograficznym ze wskazaniem na sposób gromadzenia i narastania materiałów archiwalnych dotyczących katolickich zrzeszeń religijnych o charakterze dewocyjnym.

²⁷ AACz- Akta dotyczące istniejących bractw w dekanacie radom[szczuński]skim 1888, Pismo biskupa diecezji kujawsko-kaliskiej do dziekana dekanatu noworadom[szczuński]skiego ks. Gajewskiego z dnia 24 listopada 1888 r., sygn. KD 274, s. 3.